

Męskość, naród i kultura fizyczna. Tradycyjne i nowoczesne wzorce męskości a wychowanie fizyczne młodzieży na ziemiach polskich w zaborze rosyjskim na początku XX w. Masculinity, Nation and Physical Culture. Traditional and Modern Patterns of Masculinity and Physical Education of Young People on Polish Lands Under Russian Partition at the Beginning of the 20th Century

ABSTRACT

RESEARCH OBJECTIVE: The aim of the article is to discuss the transformation of masculinity patterns and attitudes towards male corporeality in the Kingdom of Poland and the so-called Kresy in the context of modern hygiene and physical education.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The main research problem concerns how, in the period under study, the system of ideas and norms regarding masculinity constituted it, in the context of physical education of male youth and in what environments/institutions it was implemented. Historical and pedagogical research methods were used.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: After an introduction to the issues, three separate issues were distinguished: 1. transnational patterns of masculinity in the modern era; 2. norms of physical education of the male youth in the nobility culture; 3. new ideas about masculinity and the importance of social institutions in the physical education at the beginning of the 20th century.

RESEARCH RESULTS: In the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century, the category of masculinity underwent significant transformations. The modern model, in which physical education took place as part of group classes under the supervision of a professional instructor, gained a dominant position. It was intended to develop fitness as well as to strengthen male team strength and peer solidarity.

CONCLUSIONS, RECOMMENDATIONS AND APPLICABLE VALUE OF RESEARCH: Masculinity constructed in the modern era was the reference point for relationships in the private, social and national dimensions and the foundation of all values. The analysis of masculinity patterns and the role of physical culture in shaping them at the beginning of the 20th century can serve further research on Polish modernity and changes in ideas, norms and expectations towards men in the

Sugerowane cytowanie: Bołdyrew, A. (2025). Męskość, naród i kultura fizyczna. Tradycyjne i nowoczesne wzorce męskości a wychowanie fizyczne młodzieży na ziemiach polskich w zaborze rosyjskim na początku XX w. *Horyzonty Wychowania*, 24(69), 87–96. <https://doi.org/10.35765/hw.2025.2469.10>

20th and 21st centuries. The results of the research have the basic and transnational character and extent.

→ **KEYWORDS:** **MASCULINITY, PHYSICAL CULTURE, MODERNITY, KINGDOM OF POLAND, NATION**

STRESZCZENIE

CEL NAUKOWY: Celem artykułu jest omówienie przeobrażeń wzorców męskości oraz postaw wobec męskiej cielesności w Królestwie Polskim i na tzw. Kresach w kontekście nowoczesnej higieny i wychowania fizycznego.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Główny problem badawczy dotyczy tego, jak w badanym okresie system wyobrażeń i norm dotyczących męskości konstituował ją w kontekście wychowania fizycznego męskiej młodzieży i w jakich środowiskach/instytucjach było ono realizowane. Zastosowano metody badań historyczno-pedagogicznych.

PROCES WYWODU: Po wprowadzeniu w problematykę przedstawiono trzy wyodrębnione zagadnienia: 1) transnarodowe wzorce męskości „muskularnej” w epoce nowoczesnej; 2) normy wychowania fizycznego młodzieży męskiej w kulturze szlacheckiej; 3) nowe wyobrażenia dotyczące męskości i znaczenie instytucji społecznych w wychowaniu fizycznym na początku XX w.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: W drugiej połowie XIX i na początku XX w. kategoria męskości uległa istotnym przeobrażeniom. Model nowoczesny, w którym wychowanie fizyczne odbywało się w ramach zajęć grupowych pod kierunkiem profesjonalnego instruktora, zaczął wypierać model tradycyjny. Miało to służyć wyrobieniu sprawności oraz wzmocnieniu męskiej siły zespołowej i różniejszej solidarności.

WNIOSKI, REKOMENDACJE I APLIKACYJNE ZNACZENIE WPLYWU BADAŃ: Męskość skonstruowana w dobie nowoczesnej była punktem odniesienia relacji w wymiarze prywatnym, społecznym i narodowym oraz fundamentem wszelkich wartości. Analiza wzorców męskości i roli kultury fizycznej w ich kształtowaniu na początku XX w. może służyć dalszym badaniom nad polską nowoczesnością i przemianami wyobrażeń, norm i oczekiwań wobec mężczyzn w XX i XXI w. Wyniki badań mają charakter i zasięg podstawowy i transnarodowy.

→ **SŁOWA KLUCZOWE:** **MĘSKOŚĆ, KULTURA FIZYCZNA, NOWOCZESNOŚĆ, KRÓLESTWO POLSKIE, NARÓD**

Wstęp

W XIX w. wprowadzono nowe kryteria męskości, odwołujące się m.in. do oświeceniowego racjonalizmu i naturalizmu. Sprzyjało to dychotomicznemu ujęciu przedstawianych przeciwstawnie kategorii: męskości i kobiecości, siły i delikatności, racjonalności i emocji.

Silna, władcza, racjonalna męskość, zwłaszcza mężczyzn z warstw wyższych i średnich, została uznana za szczególną wartość i gwarancję ładu, stając się elementem męskiej dominacji w życiu społecznym. Jednym z narzędzi kształtowania postaw męskiej młodzieży stało się wychowanie fizyczne. Aktywność fizyczna i sport miały ukazać naturalną zdolność ludzkiego ciała – podobnie jak opierać się miały na uznawanych za naturalne predyspozycjach i cechach kobiet i mężczyzn (Holt, 2013, s. 319).

Zachodni i polscy lekarze i higieniści prowadzili badania z zakresu antropologii i teorii wychowania fizycznego, określili normy rozwoju fizycznego, metodykę zajęć dla młodzieży, funkcje wychowawcze i socjalizacyjne zajęć sportowych. Celem artykułu jest przedstawienie tradycyjnych i nowoczesnych wyobrażeń i norm dotyczących męskości w Królestwie Polskim i na tzw. Kresach w kontekście nowoczesnej higieny i wychowania fizycznego. Przedmiotem badań są cechy i atrybuty przypisywane męskości, założenia ideologiczne i wyobrażenia związane z wychowaniem do męskości poprzez aktywność fizyczną i sport, znaczenia nadawane męskości ujętej w nowoczesne normy i rygory. Przekonanie o potrzebie zapewnienia właściwych rozrywek i odpoczynku w miastach sprzyjało powstawaniu na ziemiach polskich, podobnie jak na Zachodzie, organizacji dla dorosłych i młodzieży. Celem artykułu jest także wskazanie polskich stowarzyszeń, które zajmowały się wychowaniem fizycznym męskiej młodzieży. Przedmiotem analiz nie będzie natomiast nowoczesne wychowanie fizyczne młodzieży żydowskiej na ziemiach polskich; temat ten wymaga odrębnego opracowania.

„Muskularne chrześcijaństwo”, „muskularny judaizm” – wzorce męskości w (trans)narodowych ideologiach epoki nowoczesnej

W drugiej połowie XIX i w pierwszych dekadach XX w. w Europie i USA rozwój nowoczesnego ruchu promującego aktywność fizyczną był związany z ideologią „muskularnego chrześcijaństwa”. Łączyła ona religijność, męskość, kult sprawności fizycznej i dyscypliny, była związana z kategorią płci, klasy społecznej i tożsamości narodowej. Przedstawiano ją jako opozycyjną wobec darwinizmu społecznego, choć w istocie w wielu aspektach była jego dopełnieniem (Mangan, 2006, s. 6). Rozwijała się w kręgu kultury protestanckiej i katolickiej. Miała zasięg transnarodowy, ale była adaptowana do kultur narodowych, czasami stając się elementem programów nacjonalistycznych.

„Muskularne chrześcijaństwo” było odpowiedzią na wyzwania epoki nowoczesnej (industrializacja, siedzący tryb życia pracowników biurowych, negatywny wpływ na zdrowie złych warunków higienicznych w miastach) i miała wielki wpływ na zmianę społecznych hierarchii wartości i przemianę modelu kulturowego mężczyzny (Hall, 1994, s. 3–13; Baker, 2007, s. 31–41). Nowe wzorce męskości propagowały wysportowane ciało, siłę, krzepkość, muskularność, zręczność, żwawość, refleks, towarzyskość, wspólnotowość w znaczeniu religijnym i/lub narodowym, pracę zespołową. Niektórzy ideolodzy ćwiczeniom fizycznym nadawali rangę obowiązku religijnego, inni, postulując dbałość o męską aktywność fizyczną, podkreślali jej wymiar narodowy i/lub odnowicielski. Troska o siłę i sprawność nie była już

indywidualną sprawą chłopca i mężczyzny, nadano jej rangę społeczną, moralną, patriotyczną. Realizacji potrzeb związanych z nowymi wzorcami wychowania i socjalizacji oraz zmianą sposobu spędzania czasu wolnego służyły licznie zakładane towarzystwa sportowe, w tym także przeznaczone dla młodego pokolenia, jak Young Men's Christian Association. Ideologia „muskularnego chrześcijaństwa” przyczyniła się także do rozwoju ruchu olimpijskiego i skautowego (Baker, 2007, s. 113–114, 119–120). Nowa ranga aktywności fizycznej przekładała się na konstruowanie wzorców męskości począwszy od dzieciństwa. Francuski lekarz Jean-Baptiste Fonssagrives podkreślał: „Dziecko jest małym mężczyzną i każdy szczegół jego wychowania musi mieć na względzie jego przyszłą męskość” (Jablonka, 2020, s. 41).

Na przełomie XIX i XX w. przemianom uległy konceptualizacje wychowania do męskości także w środowiskach żydowskich. Nowe wyobrażenia męskości były związane z rozwijającą się popularnością idei „muskularnego judaizmu”. „Nowy żydowski mężczyzna” miał być silny, zdrowy, męski i zdyscyplinowany. Jego sprawność miała zapobiec „fizycznej degeneracji rasy żydowskiej” (Zimmermann, 2006, s. 15).

Rozwijające się na Zachodzie koncepcje afirmujące nowe wzorce męskości i aktywności fizycznej miały duży wpływ na formułowane na ziemiach polskich zalecenia dotyczące wychowania młodzieży męskiej. Zostały rozwinięte przez polskich lekarzy, higienistów, pedagogów, którzy opracowali i wdrażali w praktyce szkolnej i pozaszkolnej rodzime programy wychowania fizycznego. Ale do końca I wojny światowej na ziemiach polskich w zaborze rosyjskim można mówić o silnej obecności zarówno tradycyjnego, jak i nowoczesnego modelu kultury fizycznej i związanych z nimi wyobrażeniach męskości.

Wzorce męskiej sprawności fizycznej w polskiej tradycji szlachecko-ziemiańskiej

Tradycyjnie pojmowana męskość w realiach staropolskich, później także w XIX i na początku XX w., była elementem kultury szlacheckiej. Zmiany społeczne i ekonomiczne w XIX w. przyczyniły się do przeobrażeń obyczajów kręgów szlachecko-ziemiańskich, które wchodziły w mariaże – towarzyskie i rodzinne – z przedstawicielami zamożnego mieszczaństwa. Zubożali ziemianie podejmowali pracę w miastach. Sprzyjało to redefinicji wzorców męskości i ewolucji codziennych obyczajów wśród tych, którzy prowadzili miejski styl życia. Niemniemi jednak atrakcyjne były tradycyjne zwyczaje spędzania czasu wolnego, typowe dla warstw szlacheckich oraz związane z nimi oczekiwania dotyczące męskości i kobiecości. Imaginarium szlacheckie wzmacniały powieści Henryka Sienkiewicza. W świecie szlachty ceniono siłę fizyczną, krzepę, waleczność, sprawność. W XIX w. nadal z sentymentem przypomniano dawno przebrzmiałe sarmackie obyczaje i rozrywki. Szczególnie cenioną aktywnością była jazda konna, uznawana za symbol polskiej tradycji i wyznacznik męskości. Henryk Wernic w *Praktycznym przewodniku wychowania* w 1891 r. pisał na temat jazdy konnej: „Zamiłowanie do niej jest wrodzone naszemu narodowi, każdy też chłopiec rwie się do konia: jechać na koniu jest dla niego szczytem przyjemności” (s. 50). W wielu materiałach autobiograficznych dotyczących realiów dorastania u schyłku XIX w. pisano, że w kręgach

szlachecko-ziemiańskich była to szczególnie ceniona rozrywka, często połączona z polowaniami. Starsze pokolenie oczekiwało od młodzieży udziału w polowaniach, w męskich wspomnieniach opisywanych z detalami. Liczne pamiętniki, drukowane i rękopiśmienne (przechowywane głównie w Bibliotece Narodowej, Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich, Bibliotece Kórnickiej) ukazują, że szczególnie dużą wagę do tej formy spędzania czasu wolnego przywiązywano na tzw. Kresach. Udział w polowaniach traktowano jako potwierdzenie męskości i wypełnienie ważnego dla szlachty rytuału, potwierdzającego jej szczególną pozycję w hierarchii społecznej. Był ważnym elementem socjalizacji młodzieży męskiej, służył zdobywaniu męskości w męskim gronie osób z tego samego środowiska społecznego, pełnił istotną funkcję w życiu towarzyskim. Funkcje towarzyskie spełniał także taniec, który jednak bardziej związany był z kobiecością i częściej opisywany w pamiętnikach kobiet.

Męskość szlachecka była zdystansowana od kobiecości, ale także od męskiego świata Innych – nieszlachty: chłopów, robotników, Żydów, innych grup etnicznych i narodowych. Szczególnie ważny w wyobrazeniach męskości udział w polowaniach łączył się z eksponowaniem wolności, swobody, doświadczaniem natury i przestrzeni, a jednocześnie z tradycyjnym podejściem do świata przyrody i relacji z Innymi. Tworzył wizerunek mężczyzny panującego, ujarzmiającego przyrodę, podobnie jak dominował nad chłopami i sprawował paternalistyczną władzę nad kobietami. W wielu pamiętnikach pisano o obowiązkowym udziale w polowaniach i balach podczas wakacji, ferii, świąt, kiedy uczniowie szkół średnich i studenci przyjeżdżali do rodzinnych majątków szlacheckich. Był to czas gdy chłopiec, który przebywał na co dzień w mieście, pod kuratelą dorosłych mężczyzn uczestniczył w zajęciach i rozrywkach uznawanych za najważniejsze i najbardziej atrakcyjne w kulturze szlacheckiej. Miało to zapewnić mu odpoczynek, wzocnić jego kondycję fizyczną, poczucie godności i dumy z bycia przedstawicielem świata szlachecko-ziemiańskiego, a jednocześnie chronić przed wpływem miejskich wzorców uznawanych za obce, zagrażające tożsamości społecznej i narodowej. Zaprzeczeniem ideału męskości była wątpliwość, gnuśność, delikatność, wrażliwość, nieśmiałość; uznawano je za przejaw „niedostatecznej męskości” i zniewieścienia. Stereotypy męskości i tradycyjne formy aktywności fizycznej podtrzymywały obyczaj świata szlacheckiego. Wielu jego przedstawicieli nie chciało widzieć pozytywnych zmian, negując wartość modernizacji, urbanizacji, industrializacji oraz emancypacji kobiet, Żydów, narodów „kresowych”.

Nowoczesne wyobrażenia męskiej cielesności a wychowanie fizyczne młodych Polaków

Wymogi wyznaczane męskiej tożsamości szlacheckiej ulegały przeobrażeniom pod wpływem nowych trendów dotyczących aktywności fizycznej, inspirowanych przez ideologię „muskularnego chrześcijaństwa”, rozwijaną w środowiskach mieszczańskich w ostatnich dekadach XIX w. Na ziemiach polskich w zaborze rosyjskim od lat 70. XIX w. rozwijały się męskie organizacje sportowe, zakładane przez zamożnych mieszczan i arystokrację, przeznaczone dla dorosłych, ale oddziałujące także na młodzież. Do 1905 r. prym wiodły

towarzystwa wioślarskie i kolarskie. Od 1906 r., po wprowadzeniu przez władze carskie przepisów o związkach i stowarzyszeniach, powstało wiele organizacji gimnastycznych i ogólnosportowych. Ich członkami byli dorośli, ale często prowadziły one zajęcia także dla młodzieży. Miejskie organizacje sportowe skupiały przede wszystkim ludzi o wyższym statusie społecznym i majątkowym, były miejscami spotykania się przedstawicieli kręgów szlachecko-ziemiańskich z burżuazją i inteligencją, zdecydowanie rzadziej, mimo deklarowanej w statutach egalitarności, z ludźmi z niższych społecznie grup. Mimo wykluczania z powodów genderowych, społecznych, narodowych, religijnych towarzystwa sportowe w Królestwie Polskim miały wpływ na upowszechnienie ponadklasowego, nowoczesnie konceptualizowanego modelu męskości. Aktywność fizyczna została włączona w budowanie „idealnego mężczyzny”: silnego fizycznie, stabilnego emocjonalnie, odpowiedzialnego, energicznego, przy czym energia ta „miałaby być przymiotem mężczyzn aktywnych zawodowo i społecznie” (Kubkowski, 2018, s. 306). Krytykowano rozrywki przypisywane mężczyznom z warstw niższych, których przedstawiano *en masse* jako mających trywialne upodobania i używających brutalnej siły.

Szczególnie ważnym miejscem kształtowania nowoczesnej polskiej męskości było Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”. Organizowało zajęcia sportowe i gimnastyczne, pełniło także zadania oświatowe i kulturalne. Kondycję mężczyzn wiązano z kondycją narodu. Sprawni fizycznie mężczyźni mieli tworzyć warunki do odrodzenia narodowego i podjąć także działania paramilitarne, jak miało to miejsce w Galicji przed I wojną światową. Upowszechnianiem wśród polskiej męskiej młodzieży nowych wzorców dotyczących sprawności, cielesności, zachowań społecznych, postaw wobec wartości narodowych zajmował się Związek Młodzieży Polskiej „Zet” oraz organizacje skautowe, rozwijające się intensywnie w zaborze rosyjskim w przededniu i w czasie I wojny światowej. Podobnie jak w „Sokole” męskość kształtowana w organizacjach młodzieżowych została podporządkowana wymogom sprawności militarnej. Nie ceniono postaw pacyfistycznych ani męskości uznawanej za zbyt delikatną, wrażliwą, zniewieściałą. W prasie, drukach ulotnych, dokumentach różnych organizacji młodzieżowych podczas Wielkiej Wojny pisano o potrzebie przekształcenia młodzieży „nieuświadomionej” i „płochej” w aktywną, silną i zdyscyplinowaną. Podkreślano związek między męskością a militarystką, wzywano do poparcia działań prowadzonych pod hasłem „karnego współdziałania”, oczekiwano „męskich kroków” (Bołdyrew i Sikorska, 2023, s. 64). Utworzona w 1915 r. Polska Organizacja Skautowa dążyła do włączania starszych adolescentów do działań wojskowych lub służb pomocniczych prowadzonych pod egidą obozu niepodległościowego. Młodzież męską miała łączyć sprawność fizyczna służąca walce o niepodległość. Organizacje skautowe, choć nadal egalitarne w ograniczonym zakresie, znosiły tradycyjne podziały klasowe, głosiły idee braterstwa i wartość współpracy ponad podziałami. Nie włączały jednak Żydów, a ich otwartość na młodzież z warstw chłopskich i robotniczych była mocno ograniczona. Przyczyniło się to do utworzenia w 1912 r. ruchu junackiego, bazującego na metodach skautingu, ale przeznaczonego dla młodzieży chłopskiej.

Ważną rolę w dbałości o tężyźnię fizyczną na wsiach i w małych miastach pełniły także straże ogniowe, do udziału w nich zachęcano „młodzieńców” (Niećko, 1912, s. 674–675).

Udział dziewcząt w ćwiczeniach i akcjach ogniowych, niezależnie od ich dążeń, aspiracji i możliwości fizycznych, był wykluczony. Dziewczętom i kobietom wyznaczano funkcje co najwyżej pomocnicze, związane z życiem towarzyskim oraz akcjami oświatowymi i kulturalnymi straży, odwołując się przy tym do wartości religijnych i tradycyjnych ról kobiecych. Działalność „braci strażackich”, pod wieloma względami pozytywna i ważna dla lokalnych społeczności, utrwałała w nich jednocześnie schematy męskiej cielesności, podtrzymywała dystans między konstrukcjami kobiecości i męskości.

Obecność wzorców dominującej męskości widoczna była także w ruchu krajoznawczym. Peregrynacje organizowane pod egidą założonego w 1906 r. Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego łączyły aktywność fizyczną z poznawaniem dóbr kultury wpisanych na początku XX w. do kanonu narodowego. Wycieczki urządzało dla obu płci, ale we władzach i wśród członków Towarzystwa zdecydowanie przeważali mężczyźni. Sposób pisania o organizacji wycieczek nie tylko faworyzował tradycję peregrynacji młodzieży męskiej (jak np. uczniów Instytutu Agronomicznego w Marymoncie w połowie XIX w.), ale także uznawany jeszcze w okresie międzywojennym za naturalny i szczególnie ważny podczas dalekich wędrówek „męski hart” (Janowski, 1923, s. 21). Zachęcając adolescentów obu płci do zaangażowania się w ruch turystyczno-krajoznawczy i pisząc o wychowawczych walorach wycieczek, w istocie odnoszono się przede wszystkim do męskiej młodzieży i etosu „wiernych, kochających synów” ojczyzny (Janowski, 1923, s. 85).

W wytwarzaniu modelu męskiego zachowania poprzez wdrożenie do określonego rodzaju praktyk aktywności fizycznej ważną rolę odegrały szkoły oraz organizacje społeczne, prowadzące zajęcia rekreacyjne i sportowe dla młodzieży. Zajęcia w szkołach średnich narzucały dominację określonych norm, celów i wartości, a także kanonów estetycznych. Szkoły nie były koedukacyjne, zatem nie tylko lekcje wychowania fizycznego wiązały się z segregacją płci, ale cały etap edukacji średniej opierał się na separacji dziewcząt i chłopców. Utrwalanie różnic wpisanych w konstrukcje męskości i kobiecości odbywało się na różnych polach socjalizacji młodego pokolenia. Szkoła odgrywała tu rolę wiodącą.

Opierając się na budowanych w kulturze nowoczesnej ideałach męskości związanych ze sprawnością fizyczną, koncepcje lekarzy, higienistów i działaczy oświatowych oraz programy szkolne określały, jaki chłopiec być nie powinien – słaby, wątpliwy, wrażliwy, tchórzliwy, gnuśny, egoistyczny, usposobiony melancholijnie. Uznana za właściwą dla męskości moc, stanowczość, siłę, energiczność, radość, witalność, wolność przeciwstawiano mężczyźnie nie dość męskiemu – rachitycznemu, nerwowemu, ospałem, ociężałem, zniechęconemu. Łączyło się to także z przyjęciem określonej normy estetycznej. Efektem właściwego wychowania fizycznego miały być szczupłe, atletyczne, ruchliwe ciała chłopców. W warstwach średnich odrzucano jednocześnie rozrywki uznawane za plebejskie i niemoralne, jak na przykład bijatyki na pięści. Szkolne zajęcia miały przekonywać, że sport miał być sprawdzianem krzepy, a nie agresji.

Aniela Szycówna podkreślała znaczenie zabaw w miejskich ogrodach, obejmujących dzieci i adolescentów „bez różnicy stanu i wyznania, ubogie i zamożniejsze, chłopców i dziewczęta”, dodając:

[...] chłopcy i dziewczęta, o ile się bawią razem, a jest pożądanym, aby nie rozdzielano ich wcale, zachowują względem siebie stosunek koleżeński, braterski, przy czym chłopcy w towarzystwie dziewcząt pozbywają się brutalności, a dziewczęta w towarzystwie chłopców nabierają więcej odwagi i pewności siebie (Szcówna, 1904, s. 6).

Mimo postulatów dotyczących aktywności fizycznej dziewcząt do końca I wojny światowej chłopcy zdecydowanie liczniej uczestniczyli w zabawach ruchowych, zajęciach gimnastycznych i grach w miejskich ogrodach. Niektóre formy aktywności, w tym nauka pływania, przeznaczone były wyłącznie dla chłopców.

Definiowana na początku epoki nowoczesnej męskość wyznaczała normy i rygory seksualności. Homoseksualizm, uznany za dewiację, traktowano jako zanegowanie męskości i heteroseksualnego porządku społecznego. W polskich materiałach autobiograficznych dotyczących przełomu XIX i XX w. rzadko pojawiał się opis doświadczeń mężczyzn w kontekście trwałych relacji – uczuciowych, miłosnych, seksualnych – z osobami tej samej płci. Jeden z pamiętnikarzy pisał:

Ten pociąg płciowy ku chłopcom rozbudził się u mnie bardzo wcześniej. Pamiętam, że już gdy miałem zaledwie 14 lat, zaczęły się przez moją wyobraźnię przesuwać obrazy, w których realizacji zaczynałem widzieć największą ludzką rozkosz (*Pamiętnik homoseksualisty...*, b.d., s. 7).

Wychowaniu fizycznemu młodzieży męskiej przypisywano także istotne znaczenie jako antidotum na zagrożenia „wieku nerwowego”. Terminu tego używano powszechnie w ostatnich dziesięcioleciach XIX w. i na początku XX w. w zachodnim i polskim piśmiennictwie. Gimnastyka i sport miały stymulować nie tylko rozwój ruchowy, poznawczy i społeczny, ale także wzmacniać postawy moralne, uznawane za właściwe przez starsze pokolenie. Oczekiwano, że aktywność fizyczna będzie remedium na przeciążenie szkolne, przewlekłe zmęczenie i znużenie, labilność emocjonalną, intelektualny marazm i duchową atrofie. Zajęcia fizyczne miały również służyć rozładowaniu napięcia seksualnego chłopców. Przełom XIX i XX w. był czasem ekspansji ruchów odnowicielskich i organizacji abstynenckich promujących wstrzemięźliwość od alkoholu, hazardu, tytoniu, prostytucji. Postulat opóźnienia inicjacji seksualnej łączył się z przemodelowaniem wzorca socjalizacyjnego – od *homo eroticus* do *homo societatis* (Bołdyrew, 2020, s. 28). Ważnym czynnikiem tej zmiany miało być wychowanie fizyczne i upowszechnienie nowych wzorców męskości.

Wyniki analizy i wnioski

Na początku XX w. w polskich realiach nadal istotne znaczenie miały szlacheckie wzorce wychowania młodzieży męskiej, ale rosnąca popularność miejskiego stylu życia wymusiła zmianę szlachecko-ziemiańskiej matrycy kulturowej. Grupowym zajęciom fizycznym pod kierunkiem profesjonalnego instruktora w ramach harcerstwa, junactwa, Towarzystwa „Sokół”, organizacji młodzieżowych, wędrówek krajoznawczych, lekcji wychowania

fizycznego w prywatnych, polskich szkołach średnich nadawano szczególną wartość, także patriotyczną. Męskość zintegrowana z siłą fizyczną, zaangażowaniem społecznym i gotowością do służby wojskowej była ukazywana w kontekście kondycji narodu, perspektyw na odnowę moralną i odzyskanie własnego państwa. Gimnastyka, gry zespołowe, zawody sportowe, marsze i piesze wycieczki miały służyć rozwinięciu wśród męskiej młodzieży witalności, siły, sprawności, zwinności, męstwa, dyscypliny, wytrwałości. Propagowały wartości koleżeńskiej współpracy i sportowej rywalizacji, były okazją do wykazania się męskością dorastających chłopców. Grupa rówieśnicza połączona wspólną aktywnością fizyczną i sportem stawała się nie mniej ważna niż rodzina. Przyjaźń i koleżeństwo uczestników zajęć sportowych miały nie tylko autoteliczne wartości. Zyskiwały na znaczeniu z powodów wzmocnienia męskiej siły zespołowej, potencjalnej sprawności wojskowej i braterstwa – będącego zapowiedzią braterstwa broni.

Nowoczesny program wychowania fizycznego realizowany przez organizacje społeczne miał służyć wdrożeniu chłopców do nowych praktyk, nabywaniu przez nich odpowiednich umiejętności, przyjmowaniu propagowanych poprzez sport zachowań, postaw i wartości. Ważnym celem było przeciwdziałanie osłabieniu zdrowia społecznego, ujmowanego w kategoriach organicystycznych. Wartość aktywności fizycznej młodzieży męskiej w zakresie wychowania społecznego, moralnego, estetycznego i patriotycznego stanowiła przekonujący i atrakcyjny argument w oczach wielu lekarzy, pedagogów i higienistów poszukujących nowych horyzontów dla życia narodowego. Zarówno zwolennicy ideologii nacjonalistycznej, jak i socjalistycznej uznawali przydatność wzorców męskości kreowanych w nowoczesnym ruchu higienicznym, już przed 1914 r. przypisując im użyteczność w wymiarze narodowym i irredentystycznym. Tendencje te uległy wzmocnieniu podczas Wielkiej Wojny, kiedy towarzystwa społeczne propagowały aktywność męskiej młodzieży w organizacjach paramilitarnych, wojskowych i służbach pomocniczych.

Męskość skonstruowana w dobie nowoczesnej była punktem odniesienia relacji w wymiarze prywatnym, społecznym i narodowym oraz fundamentem wszelkich wartości. W nowoczesnym modelu wychowania fizycznego utrzymano tradycyjne rozdzielenie wartości przypisywanej męskości i kobiecości. Aktywność fizyczną w gronie męskich rówieśników przedstawiano jako czynnik demokratyzujący relacje młodego pokolenia, choć do końca I wojny światowej egalitarność instytucji i organizacji dla młodzieży miała wymiar bardziej deklaracyjny niż rzeczywisty. Termin „męska młodzież” na początku XX w. nadal miał charakter ekskluzywny, a organizacje dla młodzieży z warstw średnich dystansowały się od młodzieży chłopskiej, robotniczej i żydowskiej. Ideał męskości łączył sprawność fizyczną z przypisywaną mężczyznom z warstw średnich słuszością moralną, świadomością zadań narodowych, przewagą intelektualną nad kobietami, robotnikami, chłopami. Wyznaczał hierarchie społeczne budowane na podstawie męskiej dominacji uznawanej za naturalną i uniwersalną.

BIBLIOGRAFIA

- Baker, W. (2007). *Playing with God: Religion and modern sport*. Harvard University Press.
- Bołdyrew, A. (2020). Dorastanie w okowach higieny i eugeniki w świetle piśmiennictwa Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. *Nauki o Wychowaniu: Studia Interdyscyplinarne*, 2(11), 20–33. <https://doi.org/10.18778/2450-4491.11.03>
- Bołdyrew, A. i Sikorska, M. (2023). Młode pokolenie w życiu społecznym Królestwa Polskiego podczas I wojny światowej w świetle druków ulotnych organizacji młodzieżowych. *Dzieje Najnowsze*, 2(55), s. 49–70. <https://doi.org/10.12775/dn.2023.2.03>
- Hall, D.E. (1994). Muscular christianity: Reading and writing the male social body. W: D.E. Hall (red.), *Muscular christianity: Embodying the Victorian Age* (s. 3–13). Cambridge University Press.
- Holt, R. (2013). Pierwsze sporty (K. Belaid i T. Stróżyński, tłum.). W: A. Corbin (red.), *Historia ciała*. T. 2: *Od Rewolucji do I wojny światowej* (s. 307–335). Słowo/Obraz Terytoria.
- Jablonka, I. (2020). Dzieciństwo, czyli „podróż w stronę męskości” (K. Belaid i T. Stróżyński, tłum.). W: A. Corbin (red.), *Historia męskości*. T. 2: *XIX wiek. Tryumf męskości* (s. 307–335). Słowo/Obraz Terytoria.
- Janowski, A. (1923). *Wycieczki krajoznawcze (wskazówki metodyczne)*. Ignis.
- Kubkowski, P. (2018). *Sprężyści. Kulturowa historia warszawskich cyklistów na przełomie XIX i XX wieku*. Narodowe Centrum Kultury.
- Mangan, J.A. (2006). Introduction: Complicated matters. W: J.A. Mangan (red.), *A sport-loving society: Victorian and Edwardian middle-class England at play* (s. 1–10). Routledge.
- Niećko, J. (1912). Zakładajmy straże ogniowe. *Zorza*, 42, 674–675.
- Pamiętnik homoseksualisty z lat 1913–1914*. (b.d.). Zakład Narodowy im. Ossolińskich, sygn. 6596/l.
- Szycówna, A. (1904). Ogrody dziecięce imienia Rau'a. *Zdrowie*, 1(20), 3–11.
- Wernic, H. (1891). *Praktyczny podręcznik wychowania*. Księgarnia G. Centnerszvera.
- Zimmermann, M. (2006). Muscle Jews versus nervous Jews. W: M. Brenner i G. Reuveni (red.), *Emancipation through muscles: Jews and sport in Europe* (s. 13–26). University of Nebraska Press.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License <http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>

Source of funding

This publication was financed under the programme of the Ministry of Science and Higher Education under the name „Traces of the Independent Poland” (2018–2024), project number 01SPN 17 0020 18 funding amount PLN 751,222.

Disclosure statement

No potential conflict of interest was reported by the author(s).